

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Моця О. П. (Київ)

ПІВДЕННОРУСЬКІ ХРАМИ (РОЗМІЩЕННЯ, РОЗМІРИ, ХРОНОЛОГІЯ)

"Пам'ятки давньої архітектури - джерело надзвичайно багатой інформації. Будучи одночасно пам'ятками мистецтва і техніки, вони зберігають цінні свідчення про епоху, коли були створені, її ідеологію, політичну обстановку, художні смаки, будівельну техніку й організацію ремесла.

Роль архітектури в історії людства завжди була досить великою. Та все ж можна назвати період, коли ця роль особливо виросла, - то була епоха середніх віків"¹.

До пам'яток архітектури давньоруських часів зверталось не одне покоління дослідників. Але превалювало мистецтвознавче їх вивчення, іншими аспектами дослідження архітектурних пам'яток науковці цікавилися набагато рідше.

У даній статті ми звернемося до питань топографії храмів епохи Київської Русі на території того чи іншого населеного пункту або в межах його околиці, розмірів самих церков та соборів (без урахування прибудов), а також хронології їх зведення. Це дасть можливість:

- простежити формування територіальної структури населених пунктів з урахуванням церковних споруд;
- більш точно говорити про значущість і популярність окремих храмів;
- доповнити інформацію про тенденції в процесі утвердження християнства на Русі в часовому та просторовому вимірах.

Ми не ставимо завдання повною мірою висвітлити всі названі вище положення, адже це тема окремого великого дослідження. Нами будуть простежені лише основні тенденції. Наші спостереження ґрунтуються на інформації, зібраній П. О. Раппопортом у його праці "Русская архитектура X - XIII вв.". При тому будуть враховані лише дані з повністю досліджених пам'яток. Будівлі, що збереглися частково (в археологічному відношенні) або відомі лише з письмових джерел, у нашому огляді не братимуться до уваги.

Це зовсім не говорить про те, що після 80-х років XX ст. архітектурно-археологічні дослідження на території півдня давньоруської території припинились: вони проводилися в різних центрах Дніпровського Лівобережжя², на Галичині³, а також у Києві⁴.

Аналіз буде проводитись окремо в межах літописних земель південного регіону Київської Русі: Київської, Чернігово-Сіверської, Переяславської, Галицької та Волинської земель. Для порівняння звернемося також до пам'яток однієї із земель східнослов'янської Півночі - Новгородської. Зібрану інформацію подано в окремих таблицях.

Почнемо з території Київської землі, де вивчення храмової архітектури триває довгий час. За даними на 80-ті роки XX ст., тут повністю було розкопано 21 храм у шести літописних містах: Києві (14 об'єктів), Вишгороді (1), Белгороді (2), Овручі (1), Зарубі (2), Каневі (1). Отримана інформація подана в таблиці 1.

За межами столиці Русі всі храми, окрім Заруба, були зведені на дитинцях міст, тобто в центральних їх частинах. В останньому випадку вони знаходилися на території відомого з письмових джерел замського Зарубського монастиря.

Інша картина спостерігається в Києві: на дитинці цього центру зафіксовано половину з повністю археологічно досліджених храмів (7), а на посаді -

3. За межами міських укріплень - 4 храми, котрі були монастирськими церквами (Берестово спочатку служило заміською князівською резиденцією і лише згодом стало монастирською садибою). На дитинці столичного міста два храми (церква св. Георгія та Дмитрівський собор) також були монастирськими будівлями.

Розміри. У Київській землі відомо про 10 будівель з площами, що перевищували 500 м². З них найбільшими є церква св. Бориса і Гліба у Вишгороді (1008 м²), Софійський собор (864,4 м²) й Успенський собор Києво-Печерської лаври (861,5 м²). Дещо меншими були такі київські храми, як церква на території митрополичої садиби (663 м²), церкви св. Георгія (648 м²) і архангела Михаїла (534,8 м²), собор Дмитрівського монастиря (546 м²), Кирилівська церква (682 м²), церква Спаса на Берестові (610,5 м²), а також білгородська церква Апостолів (532 м²).

Найменшою за розмірами виявилась церква приміського Глинецького монастиря - всього 100 м². Решта будівель мала площі, що коливалися між вищевказаними показниками.

Таблиця 1. Храми Київської землі

Місцезнаходження	Найменування	Розміри (м)	Часбудівництва (ст.)
Київ	Церква Богородиці (Десятинна)	27,2 X 18,2	X
	Церква Василя (Трьохсвятительська)	17X12	XII
	Софійський собор	29,5 X 29,3	XI
	Церква на території митрополичої садиби	26 X 25,5	XI
	Церква Георгія	27 X 24	XI
	Церква архангела Михаїла	28,6 X 18,7	XII
	Собор Дмитрівського монастиря	28 X 19,5	XI
	Церква на Вознесенському узвозі	15X11	XII-XIII
	Церква в садибі худінституту	20,3X11,8	XI
	Церква Успіння на Подолі	25,2 X 16,8	XII-XIII
	Кирилівська церква	31 X 22	
	Церква Спаса на Берестові	30 X 20,4	XI - XII
	Успенський собор Лаври	35,6 X 24,2	XI
	Церква Глиницького монастиря	10X10	XII
Вишгород	Церква Бориса і Гліба	42X24	XI - XII
Білгород	Церква Апостолів	26,6 X 20	XII
(с. Білогородка)	Малий храм	20,2X 14,5	XII
Овруч	Церква Василя	21,8 X 16,3	XII
Заруб	Великий храм	24X15	XI - XII
(с. Зарубинці)	Малий храм	21X15	XII
Канів	Церква Георгія	25,2 X 16,7	XII

Час будівництва. За межами Києва більшість будівель з'явилася протягом XII ст. Лише Вишгородський та "Великий Зарубський" храми продатовані більш широко - XI-XII ст. (перший з них кілька разів перебудовувався). У столиці ситуація була іншою: до X ст. відноситься 1 церква, до XI ст. - 6, до XI-XII ст. - 1, до XII ст. - 4, до XII-XIII ст. - 2.

Звертаючись до пам'яток Чернігово-Сіверської землі, слід вказати, що тут до 80-х років XX ст. було повністю досліджено 8 храмів у чотирьох містах - Чернігові (5), Путивлі, Трубчевську, Вжищу (по одному). Основні дані про них знаходяться в таблиці 2.

У трьох останніх пунктах церкви будувалися на дитинцях. Чернігівська ситуація була відмінною від попередніх: на дитинці було споруджено 2 храми, на посаді - 1, а за межами міських укріплень - 2 (це відомі Успенський собор Єлецького та Ільїнська церква Троїцько-Ільїнського монастирів). За своїми площами найбільшими були Спаський (733,7 м²) та Успенський (568,3 м²) собори, а найменшою - Ільїнська церква (97,5 м²).

В хронологічному відношенні можна вказати на те, що половина з церков, повністю досліджених, датується XII-XIII ст., одна - XI ст., одна - XII ст., а ще дві XI-XII ст.

Таблиця 2. Храми Чернігово-Сіверської землі

Місцезнаходження	Найменування	Розміри (м)	Час будівництва (ст.)
Чернігів	Спаський собор	33,2 X 22,1	XI
	Борисоглібський собор	26,5 X 18,1	XII
	П'ятницька церква	16 X 12	XII - XIII
	Успенський собор Єлецького монастиря	29,6 X 19,2	XI - XII
	Ільїнська церква	13 X 7,5	XI - XII
Путивль	Церква на дитинці	20 X 16,6	XII - XIII
Трубчевськ	Церква	19,8 X 15	XII - XIII
Вжищ	Церква	13 X 10	XII - XIII

Аналогічна ситуація й у Переяславській землі: тут теж повністю розкопано 8 храмів. Утім, за межами столичного міста тут досліджено лише одну церкву (літописний Остерський городок), де вона зведена на дитинці.

Більшість церковних споруд у самому Переяславі також було зведено на дитинці (5) й лише дві - на посаді. Заміських монастирів тут не виявлено (див. таблицю 3). Найбільшою за розмірами була Михайлівська церква (858 м²), а найменшими Спаська (42,9 м²) та т. зв. безстовпна (66,6 м²) церкви. Остання виявлена під більш пізньою Успенською церквою.

Таблиця 3- Храми Переяславської землі

Місцезнаходження	Найменування	Розміри (м)	Час будівництва (ст.)
Переяслав (Переяслав-Хмельницький)	Михайлівська церква	33 X 26	XI
	Церква Андрія	16,7 X 14,2	XI
	Церква на Радянській вулиці	15,8 X 10,5	XI
	Безстовпна церква під Успенською церквою	9,8 X 6,8	XII - XIII
	Церква на площі Возз'єднання	19 X 12	XI
	Спаська церква	6,7 X 6,4	XI
	Воскресеньська церква	20,6 X 14,2	XII
Остерський городок (с. Старогородка)	Церква архангела Михаїла	16 X 10,5	XI - XII

Порівняно з Чернігово-Сіверщиною, хронологічний розподіл дещо відмінний: лише одна церква у Переяславі Руському датується XII - XIII ст., ще одна - XII ст., а Остерська XI - XII ст. Всі інші переяславські храми були збудовані в XI ст.

Десять давньоруських храмів досліджено на території Галицько-Волинського князівства в п'яти літописних містах: Галичі (4), Звенигороді (1), Перемишлі (1), Володимирі-Волинському (3), Василеві (1).

Таблиця 4. Храми Галицько-Волинської землі

Місцезнаходження	Найменування	Розміри (м)	Часбудівництва (ст.)
Галич (с. Крилос)	Успенський собор	31X21	XII
	Церква Пантелеймона	19,7X17,3	XII - XIII
	Церква Спаса	19,7X17	XII
	"Полігон"	14,9X14,4	XII
Звенигород	Церква	12,5X10,6	XII
Перемишль (Пшемисль)	Церква Іоанна	22,5X18	XII
Василів	Церква	21,2X13,6	XII - XIII
Володимир-Волинський	Успенський собор	34,7X20,6	XII
	Храм біля Василівської церкви	28,2	XII - XIII
	"Стара катедра"	25,3X17	XII

Ситуація з розміщенням храмів у межах цих об'єднаних земель певною мірою відрізняється від попередніх випадків: у Галичі, Звенигороді та Перемишлі церкви розміщувалися на дитинцях (по одній), а у Володимирі-Волинському та Василеві - на посадах (відповідно дві та одна). Окрім того, в Галичі за межами міських укріплень досліджено в різні роки три церкви, а у Володимирі-Волинському - одну.

За розмірами (більше 500 м²) виділяються Успенський собор Галича (651 м²), храми біля Василівської церкви (583,7 м²) та Успенський собор у Володимирі-Волинському (714,8 м²). Усі 10 будівель належать до часів роздробленості на Русі - сім з них датуються XII ст., а три XII-XIII ст.

Дещо узагальнено зібрану тут інформацію. В цілому, в переважній більшості пунктів, не враховуючи столиць окремих земель (тут ситуація буде розглянута окремо), храми будувалися на територіях дитинців, що цілком зрозуміло і не потребує розгорнутої аргументації. Винятками є два храми в Зарубі та Василеві. У першому випадку дві споруди належали, вірогідно, до відомого з літописів Пречистенського монастиря, де ченцем був Клим Смолятич — майбутній київський митрополит. Про значення Василівської церкви говорити можна лише гіпотетично. Її розташування на посаді міста не слід пояснювати специфікою міського життя у Василеві, де центром активності був не дитинець, а посад⁵. Просто розміри головної частини в структурі міста були замалі для спорудження монументальної кам'яної будівлі. Тому на дитинці площею лише 1,43 га було збудовано більш компактну дерев'яну церкву.

Подібна ситуація склалася й у Володимирі-Волинському, розміри дитинця якого становили всього 1,5 га. Через це кам'яні храми тут будувалися на посаді чи навіть за містом. Слід нагадати, що дитинці інших центральних міст південноруських земель були набагато більшими. Так, площа "міста Володимира" у Києві дорівнювала 10 га, а "міста Ярослава" 70 га. В Чернігові за часів правління великого князя Володимира Святославича вона займала 11 га, а в XII ст. 16 га. Переяславський дитинець становив 10 га, а Галицький у XII-XIII ст. - 50 габ.

У столицях окремих земель ситуація більш складна. В різних центрах розміщення храмів на дитинцях, посадах за межами укріплень виглядає порізному.

Так, на дитинцях було збудовано (з тих, що повністю археологічно досліджені): у Києві — 7 (50 % від вивчених), у Переяславі 5 (71,4 %), у Чернігові 2 (40 %), у Галичі 1 (25 %), у Володимирі-Волинському, як уже зазначалося, — жодного. На посадах тих же міст простежується така картина: в Києві - 3 (21,4 %), Переяславі - 2 (28,6 %), Чернігові - 1 (20 %), Галичі - жодного, у Володимирі-Волинському — 2 (66,7 %). Серед споруд за межами укріплень: у Києві 4 (28,6 %), Переяславі — жодної, Чернігові 2 (40 %), Галичі 3 (75 %), Володимирі-Волинському 1 (33,3 %).

Звичайно, наведені тут і далі в розвідці дані відображають передусім стан досліджень на кінець останньої чверті ХХ ст. Але певні тенденції все ж можна відзначити. В першу чергу це зв'язок розміщення споруд із площами різних частин конкретного міста та специфікою самого регіону. На наш погляд, не випадковим є відсутність храмів на дитинці Володимира-Волинського, про що вже говорилося. А от відсутність монастирських садиб за межами укріплень у Переяславі Руському слід пояснювати іншою причиною — постійними загрозами з боку кочівницького Степу. Цікаво, що прикордонне розташування Галича не заважало будувати храми на його околицях. Вірогідно, основна небезпека від номадів на Русь йшла з південного сходу, що підтверджується багатьма наявними джерелами.

Розміри храмів мають свідчити про значущість та популярність кожного з них, а також про ті кошти й людські ресурси, які було затрачено на їх спорудження. Звернімо увагу, що найбільшим храмом, коли-небудь спорудженим на Русі, виявляється вишгородський храм святих Бориса і Гліба. Він виділяється навіть на фоні київських споруд: нагадаємо, що його площа дорівнювала 1008 м². Це, звичайно, слід пов'язувати з надзвичайною популярністю Борисо-Глібського культу й особливим патронуванням його кількома князівськими родинами впродовж XI-XII ст. Серед 15 інших соборів, розміри яких сягали більше 500 м², виділяються київські Софійський (864,4 м²) та Успенський Печерського монастиря (861,5 м²). Перший — митрополіча кафедра, роль і популярність другого теж не вимагає розгорнутих коментарів.

Досить значимими за своїми розмірами були й кафедральні собори Чернігова — Спаський (733,7 м²), Успенський у Володимирі-Волинському (714,8 м²) та переяславська Михайлівська церква (858 м²). Цікаво, що Успенський собор Галича — за часів Романа Мстиславича столиці об'єднаного князівства — програє в розмірах (651 м²) володимирському собору. Можливо, що економічний потенціал Волинської землі в XII ст. (коли будувалися церкви) був більшим, ніж у Галицької, яка в той час лише "набирала обертів".

Хронологічно розглянуті пам'ятки розподіляються таким чином: до X ст. належить лише одна церква — Десятинна у Києві. До XI ст. — сім, п'ять з яких (71,4 % від усіх того часу) були збудовані на переяславському дитинці. XI-XII та XII-XIII ст. датується 30 споруд. Найбільш інтенсивно відбувалося будівництво протягом XII ст., коли з'явилося 18 храмів (47,4 % від усіх повністю досліджених на півдні Київської Русі). Слід зазначити, що така динаміка відбиває, в першу чергу, "престижне будівництво", але одночасно може свідчити про накопичення значних матеріальних ресурсів у регіоні⁷.

На початку цієї розвідки ми говорили про необхідність порівняти храмові споруди однієї з південної та однієї з північних руських земель. Найбільш коректно це буде зробити стосовно центральних із них — Київської та Новгородської. Таке порівняння зумовлено не лише їх значенням у середньовічній історії східних слов'ян, а й кількістю повністю досліджених пам'яток: на 80-ті роки ХХ ст. їх відповідно було 21 й 24.

У Новгородській землі церкви вивчалися у самому Новгороді Великому (15 об'єктів), Старій Ладозі (6) та Пскові (3).

Таблиця 5. Храми Новгородської землі

Місцезнаходження	Найменування	Розміри (м)	Час будівництва (ст.)
Новгород	Софійський собор	27 X 24,8	XI
	Різдва Богородиці в Антонієвому монастирі	19,2 X 12,7	XII
	Церква Іоанна на Опоках	24,6 X 16	XII
	П'ятиницька церква	20 X 12,5	XIII
	Церква Успіння на Торгу	17,5 X 13,5	XII
	Нікольський собор на Ярославовому дворищі	23,6 X 15,4	XII
	Церква Воскресіння	18,6 X 15,8	XII
	Церква Петра і Павла на Синичій горі	16,8 X 13	XII
	Церква Успіння в Аркажському монастирі	13 X 8,4	XII
	Церква Благовіщення на Мячині	18,2 X 15,3	XII
	Церква Пантелеймона	12,8 X 9	XII
	Собор Георгія в Юрьєвому монастирі	26,8 X 18,3	XII
	Церква Благовіщення на Городищі	22,8 X 15,1	XII
	Церква Спаса-Нередиці	15,7 X 11,4	XII
	Церква Різдва Богородиці на Перині	9,8 X 7,8	XIII
Ладога (Стара Ладога)	Спаська Церква	17 X 13	XII - XIII
	Церква на р. Ладожка	14,9 X 12	XII
	Церква Георгія	11,2 X 10,3	XII
	Церква Климента	24 X 18	XII
	Собор Нікольського монастиря	18 X 13,8	XII - XIII
Псков	Церква Дмитрія Солунського	16,3 X 12,3	XII
	Собор Іванівського монастиря	19,5 X 12,8	XII
	Спаський собор Мірожського монастиря	16,5 X 15,3	XII

У двох випадках (Новгород і Стара Ладога) храми зведено на дитинцях; у восьми - на території посадів (Новгород - 6, Стара Ладога - 1, Псков - 1), а в 14 - за межами міських укріплень (Новгород - 8, Стара Ладога - 4, Псков - 2). При цьому слід визнати, що монастирськими храмами були: на староладозькому дитинці - церква св. Георгія, на посадах Новгорода - церква Воскресіння, а Пскова - церква св. Дмитра Солунського. Серед замських храмів монастирськими були: в Новгороді 6, Старій Ладозі 1, в Пскові 2. Ще дві церкви - Благовіщення на Городищі та Спаса на Нередиці - знаходилися на територіях замських резиденцій.

Говорячи про розміри, слід зазначити, що більше 500 м² мав лише Софійський Новгородський собор (669 м²), а менше 100 м² - монастирська церква Різдва Богородиці на Перині, поблизу Новгорода (76,4 м²). Площі всіх інших коливалися між 100 і 500 м².

У хронологічному відношенні вимальовується така картина. До XI ст. належить лише вже згаданий Софійський собор у Новгороді, до XII ст. - 18 споруд, до ХН-ХІН ст. - ще 2. Протягом XIII ст. було збудовано 3 храми. Ос-

танні з'явилися на новгородському посаді (1) та за межами укріплень цього міста (2). А 18 з споруджених у XII ст. храмів 2 теж знаходились у межах міської території Новгороду.

Для порівняння з ситуацією в Києві звернемося до церковного будівництва в самому Новгороді Великому. Із 15 вивчених повністю споруд лише одна знаходилася на дитинці (6,7 %), на посаді - 6 (40 % від усіх повністю досліджених), а за міськими укріпленнями - 8 (53,3 %). У цьому відношенні тенденції будівництва в Києві та Новгороді кардинально різняться: половина всіх досліджених храмів Києва знаходилася в межах дитинця. Можливо, пояснення варто шукати в особливому статусі Києва, в тому числі його ролі митрополичого центру з надзвичайною концентрацією кліру. Новгород, хоч і виділявся з певного часу своїм архієпископським статусом серед інших земель та міст, все ж програвав "матері міст руських".

Популярність великих храмів, як і більш значний економічний потенціал півдня Русі, знайшли відображення й у кількості значних за своїми розмірами сакральних споруд: 8 у Києві проти 1 в Новгороді.

Простежуються відмінності і в темпах поширення нового віровчення із середньодніпровського регіону на північ. Можемо порівняти:

Київ X ст. - 1 храм, Новгород в той час - 0;

Київ XI ст. - 6, Новгород - 1;

Київ XI-XII ст. - 1, Новгород - 0;

Київ XII ст. - 4, Новгород - 2;

Київ XII-XIII ст. - 2, Новгород - 0

Київ XIII ст. - 0, Новгород - 3.

Спорудження церков на східнослов'янській півночі в XII-XIII ст., що набирало темпів, свідчить про більш фундаментальне утвердження тут християнства саме у період феодалної роздробленості. А зведення численних храмів за межами міських укріплень і будівництво їх у XIII ст. в південних давньоруських регіонах відноситься і до навали орд Батия, які так і не дійшли до вищезгаданого північного східнослов'янського града.

З усього вищезазначеного можна зробити висновки, що на формування давньоруської церковної архітектури, окрім власне художніх шкіл та традицій, впливали й інші фактори. Вони відносились не лише до еволюції візантійського православ'я в східнослов'янському світі, а й до життя населення окремих земель.

¹ Раппопорт П. А. Русская архитектура X - XIII вв. // Свод археологических источников. - Л. - 1982. - Вып. 2-47. - С.5.

² Коваленко В. П., Раппопорт П. А. Памятники древнерусской архитектуры в Чернигово-Северской земле. // Зоограф. - 1987. - № 18. - С. 5-11.

³ Томенчук Б. П. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Галицько-буковинський хронограф. - 1996. - № 1. - С. 7-22.

⁴ Ивакин Г.Ю. О воссоздании Михайловского Златоверхого собора // Древний мир. - 2001. - № 1. - С.40-46.

⁵ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. - К., 1982 - С.145.

⁶ Археология Украинской ССР. - К., 1986. - Т.3. - С.252-340.

⁷ Див., наприклад: Франклин С, Шепард Д. Начало Руси. 750 - 1200. - СПб., 2000. - С.403-404.

Резюме

У науковій розвідці розглядаються питання топографії давньоруських храмів, їх конструктивні особливості та хронології будівництва.

The topographical questions of the ancient Rus'temples, their constructive peculiarities and construction chronology are examined by the scientific prospecting.